

Valuch Tibor:

Átmenetben(?)

A magyar társadalom a rendszerváltás után¹

I. Bevezetés

Ha visszatekintünk az elmúlt negyedszázadra, akkor biztosan állítható, hogy alapvető fontosságú társadalmi változások zajlottak le Magyarországon és ezek meglehetősen sok konfliktussal jártak együtt a mindennapi életben. Melyek voltak a legfontosabb változások és milyen konfliktusokkal jártak? Hogyan változott meg a társadalom térben, időben és szerkezetileg? Melyek voltak a konfliktusok, milyen társadalmi és léthelyzethez kötődően alakultak ki? Miként oldódtak meg, avagy miért nem oldódtak meg és váltak tartósan a magyar mindennapok részeivé? Ebben a tanulmányban/előadásban ezekre a kérdésekre próbálok meg választ keresni, az adott keretek között korántsem a teljesség igényével.

II. Társadalom az időben – demográfiai változások

A jelenkori magyar társadalom demográfiai viszonyait² meghatározó trendek már a szocialista korszak utolsó évtizedeiben kialakultak. Rontotta és rontja a népesedési helyzetet a magyar társadalom egyes csoportjainak általános demográfiai magatartásváltozása, ezen belül a gyermekek szerepének, a nők szerepfelfogásának átalakulása. Mindezt közvetetten befolyásolta a rendszerváltással együtt járó elbizonytalanodás, az új élet- és alkalmazkodási-stratégiák kialakításának a kényszere. A demográfiai megközelítések mindezt úgy értelmezik, hogy az 1990-es évek végétől Magyarországon is kezdett általánossá válni „a késői házasság és alacsony termékenység” nyugat-európai mintája.³ Folytatódott az ország népességének természetes fogyása, az élve születések száma továbbra is csökkent, a halálozások száma ezzel szemben az időszak nagyobbik részében viszonylag magas szinten stagnált, majd a kétezres évek közepétől kissé mérséklődött. A népesség csökkenése már 1980 és 1990 között meghatározó folyamattá vált. Ennek következtében a 2011-es népszámlálás időszakában az ország lakosságának a lélekszáma 9.937.628 fő volt, ez 260.687 fővel volt kevesebb, mint egy évtizeddel korábban. 2013. december 31-én az ország népességének a száma már csak 9.879.000 főt tett ki.

1. sz. táblázat. A fontosabb népmozgalmi mutatók változása 1980-2011 között.

Év	A népesség száma	Élve születések száma		Halálozások száma		Természetes fogyás/szaporodás	
		összesen	ezer lakosra	összesen	ezer lakosra	összesen	ezer lakosra
1980	10 709 463	148 673	13,9	145 355	13,6	3 318	0,3
1990	10 374	125 679	12,1	145 660	14,1	-19 981	-1,9

¹ A Történelemtanárok Egylete által szervezett ***Közelmúltunk jelene. Magyarország története, 1989-2014.*** című konferencián elhangzott előadás bővített, írásos változata.

² Az adatok forrása a fejezetben, ha ezt külön nem jelzem a 2011-es népszámlálás. 4. kötet. Demográfiai adatok. Budapest, KSH 2013. Az adatok és trendek elemzéséhez lásd. Őri Péter-Spéder Zsolt: Demográfiai tükör 2012. Budapest, KSH NKI. 2012.

³ Erre hívta fel a figyelmet Spéder Zsolt: Mintaváltás közben. A gyermekvállalás időzítése az életútban, különös tekintettel a szülő nők iskolai végzettségére és párkapcsolati státusára. *Demográfia*, 2006/2–3. sz. 113–148.

	823						
2001	10 198 315	97 047	9,5	132 183	13,0	-35 136	-3,4
2011	9 937 628	88 049	8,8	128795	12,9	-40 746	-4,1

Forrás: Népszámlálás, 2011. 4. kötet, Demográfiai adatok. Budapest, KSH. 2013. és a Népeség, népmozgalom 1941-2011 között. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wnt001a.html

A gyermekvállalást befolyásolja a születésszabályozás is, aminek valamilyen formáját a fogamzó-képes női korosztályok tagjainak nagy többsége – több mint négyötöde - alkalmazza. Az abortuszok az 1990-es 90.000-ról 2013-ra 35.000-re esett vissza, ami jelentős javulás, bár az európai uniós átlaghoz viszonyítva, még mindig magas.

A lélekszám változását befolyásolta, hogy Magyarország az 1989/90-es rendszerváltást követően új helyzetbe került a nemzetközi migráció szempontjából, az addigi zártság megszűnésével tranzit- és célországá vált. A ki- és bevándorlás egyenlege 2009-ig pozitív volt. A legutóbbi félévtizedben ez a helyzet megváltozott. A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján magas volt a szomszédos országokból érkező magyarok száma, a kilencvenes évek második felétől viszont megnövekedett a Közép- és Közel-Keletről és Ázsiából érkezők aránya. A 2008-2009-es gazdasági válság jelentősen erősítette a magyar kivándorlási hajlandóságot⁴ és a szomszédos országok magyar népessége számára sem Magyarország az elsődleges migrációs célpont immár.

A családi állapot terén több markáns változás zajlott le az elmúlt huszonöt év során. Csökkent a házasságok száma, tovább emelkedett a válásoké, gyorsan emelkedett az élettársi kapcsolatban élőké, s a férfiak és nők eltérő halandósága miatt szintén nőtt az özvegy nők száma. Speciális családformaként terjedt a szingliség a fiatal felnőttek körében. „A rendszerváltozás nem hagyta érintetlenül a hagyományos párkapcsolati pályát sem: az együttélést házasságban kezdők gyermekvállalási hajlandósága szintén érzékelhetően mérséklődött. (...) a termékenység csökkenése mögött, azzal szoros összefüggésben a párkapcsolatok radikális változása tapasztalható. Olyan párkapcsolati formák terjedtek el, amelyekben a gyermek-vállalási hajlandóság alacsonyabb, mint a korábban jellemző formákban és pályákon.”⁵

A halandóság terén láthatóan egy a XX. század utolsó harmadától kezdődő hosszú távú trend érvényesülése figyelhető meg a magyar társadalomban. Ennek jegyében a halálozás – európai átlagban is – viszonylag magas, 13-14 ezrelékes szintre emelkedett a hetvenes-nyolcvanas évekre s lényegében továbbra is magas szinten stagnált a kétezres évek elejéig, majd azóta kismértékben csökkent. Az öngyilkosságok számának csökkenése az életkilátások javulásával, pontosabban a rendszerváltás keltette reményekkel magyarázható. Annak ellenére, hogy ezek a várakozások a kilencvenes években csak részlegesen valósultak meg, sőt a reményekkel ellentétben a rendszerváltás veszteségeinek száma magasabb volt, mint a nyerteseké. Mindez a kialakult trendet érdemben nem befolyásolta. Az 1990-es 4725-ről, 2012-re az öngyilkosságok száma 2350-re esett vissza. Ez fontos pozitív változás.

Az elmúlt két és fél évtizedben, a magyar népesség korszerkezetében igazán jelentős változások nem történtek, folytatódott a 15 éves és ennél fiatalabb generációk térvesztése, valamint a 60 éves és ennél idősebb generációk térnyerése, vagyis a magyar társadalom elöregedése továbbra is tartós folyamat. A nemek szerinti megoszlásban folytatódott a nőtöbbség növekedése vagy másként fogalmazva a feminitási index tovább emelkedett az

⁴ A 2011-es népszámlálás időpontjában az ország népességéből 143 ezren egy évnél hosszabb, 70 ezren pedig egy évnél rövidebb ideje éltek külföldön, ám ez az összeírás bizonytalanságai miatt csak minimális számnak tekinthető. Ténylegesen 4-500.000 magyar vándorolt ki az elmúlt években.

⁵ Spéder Zsolt: Im. 2006.

elmúlt évtizedek magyar társadalmában. 1980-ban 100 férfira 1062, 2001-ben 1102, 2011-ben pedig 1107 nő jutott.

III. A társadalom térbeli változásai

A településpolitikát és a társadalom térbeli elhelyezkedését az 1989/90-es rendszerváltozás jelentősen befolyásolta. Alapvetően megváltoztak a települések fejlődését/fejlesztését befolyásoló tényezők, az állami beavatkozás, a központilag elosztott források helyét nagymértékben átvette a piac, ami nyilvánvalóan előtérbe állította a gazdasági racionalitást a beruházási döntések során. A kilencvenes évek első felében láthatóvá vált, hogy a magángazdaság és a külföldi beruházók telephelyválasztása számos vonatkozásban eltért az 1989/1990 előtt preferált területektől. A szolgáltatóipar gyorsan túlsúlyba került a gyáriparral, ezen belül is a gyorsan összeomló hagyományos nehéziparral szemben, ennek következtében azoknak a területeknek a fejlődése vált gyorsabbá, amelyet képesek voltak ezek befogadására. A gazdasági szerkezet gyökeres átalakulása funkcionális szempontból is átértékelte a magyarországi településhálózatot. Új „területi depressziós” vidékek alakultak ki, többnyire a „szocialista nagyipar” hagyományos területein – Ózd, Komló, Miskolc-Diósgyőr –, ahol a funkcióvesztés után nemritkán a lakosság elvándorlása és/vagy cserélődése is felerősödött. Bár az elvándorlás – különböző társadalmi csoportok számára – egyes településeken igen gyakran áthidalhatatlan nehézségekbe ütközött, hiszen a tartósan magas munkanélküliséggel jellemezhető településeken, megállt az „idő,” leértékelődtek az ingatlanok és nehezen eladhatóvá váltak, hiszen a fizetőképes kereslet drasztikusan visszaesett, az itt élőknek többségének pedig többnyire a lakásuk vagy a házuk, volt az egyetlen mobilizálható tőkéje, amire máshol reményeik szerint az új egzisztenciájuk megteremtését alapozhatták volna. A hosszabb időre bezáródó településeken a leépülés folyamata helyenként drámai mértékűvé és – helyi erőből – gyakorlatilag visszafordíthatatlanná vált.

A területi egyenlőtlenségek nem csökkentek érezhető mértékben, sokkal inkább a „nyertes” és a „vesztes” régiók átrendeződéséről volt és van szó. A falusi térségek nagy része – különösen az Alföldön, a Tiszántúlon, Észak- és Északkelet-Magyarországon⁶ – a vesztes települések közé került. A rendszerváltozás vesztesei közül igen sokan élnek a falvakban, a nyertesek közül pedig viszonylag kevesen. Megkezdődött és az ezredfordulóra lényegében be is fejeződött egy olyan falusi underclass – alsótársadalmi – réteg kialakulása, amelyik szakképzettsége hiányában elvesztette városi/ipari munkahelyét, iskolázottságának alacsony szintje miatt nem tudta magát átképezni, ezért végleg hazatért lakóhelyére. A privatizációba, a helyi vagyon újraosztásába, mint késve érkező, kevés kulturális és kapcsolati tőkével rendelkező, nem tudott bekapcsolódni, egyébként is ritka volt közöttük az erre jogosult. Mindennek következtében ezek az emberek tartósan munkanélkülivé váltak, a létfenntartásukat alkalmi munkákból próbálták/ják meg biztosítani. Pénz és kulturális tőke hiányában kicsi az esély arra, hogy azok, akik ebbe a helyzetbe kerültek, ki tudnak törni onnan. „Munkalehetőségek hiányában háztartások százezrei rendezkedtek be arra, hogy... szociális segélyekből éljenek, amit legfeljebb szerény élelmiszer-önellátással egészítenek ki. ... sokak esetében a morális és fizikai leépülés olyan mértékű, hogy a munkapiacra történő visszalépésük szinte esélytelen.”⁷ Hasonló alsótársadalmi réteg a városokban is kialakult, létszámának gyarapodása – a funkciójukat elvesztő egykori szocialista városokon kívül -, azonban valamivel kisebb mértékű volt, mint a

⁶ Virág Tünde: Kirekesztve – falusi gettók az ország peremén. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010. 266 o. Enyedi György (szerk.): Társadalmi- területi egyenlőtlenségek Magyarországon. Budapest, 1993. Közgazdasági és Jogi Kiadó.

⁷ Csíste András-Kovács Imre: A falusi társadalom alakulása a rendszerváltozás folyamán. Budapest, 2000, kézirat.

falusié. A városokban élő, alsótársadalmi csoportok tagjai is elsősorban a képzetlen, iskolázatlan munkavállalók közül kerültek/kerülnek ki. Ma már azt is egyértelműen látni lehet, hogy mind a falusi, mind a városi alsótársadalmi rétegek tartósan a magyar társadalom részeivé váltak, a szocializációs minták átöröklődése, a társadalmi mobilitási lehetőségek záródása miatt a fiatal generációk tagjai is csak elvétve tudnak kitörni ebből a helyzetből.

Ugyancsak a rendszerváltást követő két évtizedben bontakozott ki és erősödött fel a magyar társadalom vagyoni és etnikai alapú szegregálódása. A főváros egyes területein és az ország foglalkoztatási szempontból hátrányos helyzetű területein – pl. Borsod vagy Szabolcs-Szatmár -, illetve az aprófalvas övezetekben mélyszegény övezetek és részben etnikai alapon gettósodó települések jöttek létre. A magas jövedelműek pedig – részben a szuburbanizáció folyamatához kapcsolódva – olyan lakóterületeket alakítottak ki, amelyek alkalmasak a társadalmi pozíció kifejezésére, a reprezentációra és az átlagos jövedelmi helyzetben lévőkötől való elkülönülésre. Az ezredforduló táján az addig viszonylag nyitott villanegyedek helyébe, immár zárt, őrzött lakóterületek lakóparkok léptek, ahol már önmagában az ingatlanok ára is szelekciós és szegregációs tényező.

Magyarországon a szuburbanizáció a nyugat-európai országok többségéhez képest csak megkésve, a nyolcvanas évek közepétől kezdett kibontakozni. A kilencvenes évek folyamán, Budapesten, de szinte minden nagyvárosban, közép-városokban is egyre többen költöztek ki a város-széli településekre, főként a társadalom felső, illetve ritkábban alsóbb társadalmi csoportjai. A különböző státuszú csoportok tagjai eltérő indokok alapján eltérő státuszú környékbeli településekre mentek.

IV. A társadalmi szerkezet és az újratagolódás

A nyolcvanas évek elejére alakult ki a klasszikus Kádár-korszak társadalmi szerkezete. A társadalom újrarétegződésében egyre jelentősebb mértékben érvényesült a duális – az államilag ellenőrzött, valamint a részben legális, részben illegális⁸ magán – gazdaság szerepe, a jövedelmi különbségek folyamatosan és gyorsuló mértékben növekedtek, megkezdődött a (elő)vállalkozói réteg szerveződése, meghatározó mértékűvé vált a rejtett gazdaság szerepe a társadalmi csoportok átrendeződésében.⁹ Ekkorra már markánsan érzékelhetővé váltak a hatvanas évek végétől kezdődően végbement változások hatásai. Ezeknek lényeges eleme volt, hogy a kialakult keretekhez, feltételekhez alkalmazkodva előbb a mezőgazdasághoz kötődve, majd az ipari és szolgáltató tevékenységhez kapcsolódva (is) széles körűvé vált a második gazdaság. A nyolcvanas évektől, pedig a legális kisvállalkozási formákban való részvétel vált fokozatosan egyre fontosabb struktúráképző tényezővé.

A kilencvenes évek közepén már tetten érhető a rendszerváltás strukturális hatásai. Lényegében egy lassan posztindusztriálissá váló – és számos vonatkozásban – továbbra is korlátozott módon polgárosodó társadalomszerkezet kialakulásának a periódusa a kilencvenes évtized, amelynek első felében végbementek a meghatározó átrendeződési folyamatok, többek között az egykori állami tulajdon újraosztása, magánosítása, a szocialista rendszer lebontása.¹⁰ A kilencvenes évek második felében már az átmenettel együtt járó változások

⁸ A nyolcvanas évek második felében elképesztő méreteket öltött az illegális kereskedelem, a magyar bevásárló-turizmus, elsősorban Ausztria irányába, schilling-milliárdok vándoroltak az osztrák kereskedőkhöz különösen 1988/89-ben. Csak 1989-ben 51.500 személyautó került be Magyarországra magánimport formájában. Szintén fénykorukat élték a KGST-piacok is, ahol milliárdos nagyságrendben cseréltek gazdát a különböző – csempész – áruk. Mindez igen komoly mértékű adóztatlan jövedelmet jelentett az ebben résztvevők számára.

⁹ Lásd. Árvay János–Vértes András: A magánszektor és a rejtett gazdaság súlya Magyarországon 1980-1992. Budapest, 1993. GKI.

¹⁰ Részletesen lásd Kornai János: *Négy jellegetesség – a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben I-II.* Közgazdasági Szemle, 1995. 12. sz. 1097-1117. o., és 1996/1. sz. 1-29. o.

konzolidálódásának lehettünk a tanúi. Alapvetően átalakult Magyarország gazdasági szervezete. A kvázi-piaci elemeket tartalmazó tervgazdaságot felváltotta a piacgazdaság rendszere. 1988 és 1994 között az állami kézben levő vállalatok száma 2378-ról 828-ra csökkent, a termeléshez szükséges javak magántulajdona vált meghatározóvá, kiépült a tőke- és értékpapírpiac. A tulajdon, jövedelmi és vagyoni viszonyok átrendeződésében, „az egészen eredeti tőkefelhalmozásban”¹¹ fontos szerepe volt a szabályok tisztázatlanságának, az államot megillető adóbevételek magánzsebekbe vándorlásának is.

Lényeges változás, hogy az első és a második gazdaságbeli pozíció igen gyakran egységesült. Vagy úgy, hogy az első gazdaságbeli munkahely megszűnt, vagy az egyes ember a második gazdaságbeli tevékenységét – változó sikerrel - egyéni/társas vállalkozássá fejlesztette. Kialakult egy igen nagy létszámú vállalkozói-kisvállalkozói réteg. „1997-ben minden tizedik magyar háztartásban volt vállalkozó. A rendszerváltást követően az aktív háztartások egynegyede próbálkozott meg a vállalkozással és 15 százalékuknál a kísérlet eredményesnek bizonyult.”¹² Az egyéni és társas vállalkozók száma meghaladta az 1 millió főt, közülük minden harmadik olyan vállalkozásnak volt tagja, amely érdemi gazdasági tevékenységet nem folytatott s elsősorban adóoptimalizálási okok miatt jött létre. Magas volt tehát a kényszervállalkozók száma, a jelenség okai részben a magyar társadalomban meglehetősen széles körben elfogadott adókerülő magatartásra, részben pedig az önfoglalkoztatást megvalósító vállalkozások gyors elterjedésére vezethetők vissza.

Megváltozott a társadalom tagoltsága, a középrétegek súlya mérséklődött. Az átalakulás következtében az elit terjedelme növekedett, összetételét tekintve heterogénebbé vált. A politikai elit hatalma jogi és politikai korlátok közé került, ebben a csoportban igen nagymértékű elitcsere zajlott le. Jelentősen bővült a „nagypolgárságnak” tekinthető jómódúak rétege. Új csoportként megjelent a tulajdonosi-vagyoni elit. A középrétegek valamelyest karcsúbbá és tagoltabbá váltak. Jelentős és dinamikus volt a kispolgári jellegű csoportok létszámának gyarapodása. Újra növekedett az egyéni gazdálkodói réteg a falvakban, de a történeti parasztság nem teremtődött újra. A proletarizálódó/marginalizálódó városi és falusi rétegek is jelentős létszámú elemét alkották a kilencvenes évek magyar társadalmának. Általános jelenségnek tűnik, hogy a kilencvenes évtized végére a különböző társadalmi csoportok mobilitási szempontból zártabbá váltak, a ki-, illetve a belépés egyre nagyobb erőfeszítést igényel.

Nyilvánvalóan alapvető kérdés: milyen struktúrában és milyen formában írhatók le az elmúlt húsz év/napjaink magyar társadalmi csoportjai? Az világos, hogy az egytényezős megközelítések csak megközelítőleg adják vissza a jelenkori magyar társadalom tagoltságát. Többé-kevésbé eltérő képet kapunk, ha a jövedelmi viszonyok, a vagyon, a gazdasági aktivitás és tevékenység, a foglalkozási viszony vagy éppen a képzettség és iskolázottság szerint próbálunk meg rétegeket és csoportokat képezni, s akkor még nem is beszélünk arról, hogy milyen réteg/csoportképző szerepe van, illetve lehet napjainkban a különféle társadalmi tőkéknek (kapcsolati tőke, kulturális tőke, stb.) De ugyancsak fontos jellemzője napjaink társadalmi tagolódásának az életmód, az életstílus vagy éppen a fogyasztás szerint kialakítható társadalmi csoportosítás.

¹¹ Pitti Zoltán: Egészen eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Társadalmi Szemle, 1997/8-9. sz. A folyamat természeténél fogva meg nem becsülhető hány milliárd forint adót nem fizettek be, vagy például az olajszőkítés/adócsalás hány tíz/százmilliárdos nagyságrendű illegális jövedelmek keletkeztek, amelyek a tőkefelhalmozásban fontos szerepet játszottak.

¹² Kovách Imre: *Szemponatok a posztoszocialista átmenet jellegzetességeinek és következményeinek az elemzéséhez Magyarországon*. In: Püski Levente-Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. Debrecen, 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 2002. 389-414. o.

Egy ilyen összetett megközelítésben kétségtelenül realitása van annak, hogy – alapvetően - vertikális és makro szintű megközelítésben olyan felső társadalomról, társadalmi középről és alsó társadalomról beszéljünk amelyek a fentebb említett rétegződési tényezők segítségével különböző csoportokra tagolhatóak. Eszerint a *felső társadalmat* az elit – kiugróan magas jövedelmű vezető beosztásúak, politikusok, nagyvállalkozók/nagytulajdonosok, topmenedzserek és értelmiségiek -, valamint a jómódúak - középvállalkozók, felső vezetők – gyakorlatilag korlátlan, illetve az átlagost sokszorosan meghaladó fogyasztásra, felhalmozó megtakarításra képes rétege alkotja, a társadalmi középhez tartoznak a magasan képzett, az átlag feletti jövedelemmel rendelkező értelmiségiek, középvezető beosztásúak, valamint a stabil megélhetéssel rendelkező hivatalnokok, tisztviselők, közalkalmazottak, a stabil közép- és kisvállalkozók, jól kereső szakmunkások sorolhatók, akiknek a jövedelme, változó mértékű megtakarításra is képes kiegyensúlyozott fogyasztói magatartást tesz lehetővé. Az alsótársadalmat az 1989 előtti társadalmi középből lecsúszó a kisegzisztenciák, a beosztott, alacsony(abb) képzettségű hivatalnokok, közalkalmazottak, az önfoglalkoztató, létükért küzdő egyéni és kisméretű cégeket birtokló – mikro - vállalkozók, a rendszeres jövedelemmel és munkahellyel rendelkező, gyakran minimálbéres/zsebbe fizetett alkalmazottak, félig képzett fizikai foglalkozásúak, a minimálbért meghaladó nyugdíjjal rendelkező nyugdíjasok alkotják, akikre alacsony, elsősorban a létfenntartási szükségleteket kielégíteni képes, esetleges megtakarítási képességgel vagy annak hiányával leírható fogyasztás jellemző. A szintén az alsótársadalom részét képező marginalizáltak közé, a képzetlen, alacsony jövedelmű munkások, a rendszertelenül foglalkoztatottak, a tartósan munkanélküliek, a foglalkoztatásból tartósan kiszorult, önmagukat feketemunkából fenntartók, a minimál-nyugdíjból, rendszeres szociális segélyekből élők, a gettósodó településeken/településrészekben élő, tartósan mélyszegények tartoznak, akiknek a fogyasztását a hiány, a mindennapi létfenntartás küzdelme és az állandó anyagi gondok határozzák meg. Ugyancsak fontos jellemzője az egyes társadalmi csoportoknak az egymástól való távolság és a zártság is. Ezek tekintetében a 2000-es évek elején a társadalmi távolságok növekedése, az egyes csoportok rétegek zártabbá válása, a mobilitás csökkenése és az egyes társadalmi rétegek fokozódó mértékű újratermelődése, önrekrutációja vált jellemzővé.

V./ Konfliktusok és konfliktushelyzetek

Ilyen mértékű változások közepette természetesen nagyon sok kisebb-nagyobb politikai, gazdasági és társadalmi konfliktus helyzet alakult ki. Ám figyelemreméltó hogy az átalakuló magyar társadalom, néhány kivételes helyzettől eltekintve nem volt fogékony eskalálására. A politikában az 1990-es taxis-blokádtól és a 2006-os zavargásoktól eltekintve nem volt jellemző, hogy az utca a politizálás állandó vagy tartós színterévé vált volna, a politika konfliktusok rendszerint parlamentáris keretek között maradtak.

A gazdasági természetű/indíttatású konfliktusokat meghatározta az, hogy Magyarországon a rendszerváltást követően csekély és egyre mérséklődő befolyással rendelkező szervezetekké váltak a szakszervezetek, amelyek ebből következően is – egy-két kivételtől, például a vasutasok – alacsony érdekvédelmi potenciállal rendelkeztek. A magyar munkavállalók többsége nem tagja a szakszervezeteknek, alacsony a bizalom a szakszervezetekkel szemben, ebben nyilván a szocialista korszak hatása is érvényesül, és nem közösen, szolidaritási alapon, hanem egyéni alkuk révén igyekszik magának kedvezőbb pozíciót teremteni. A sztrájkok még a privatizáció időszakában, a termelőkapacitások leépítésével együtt járó gyárbezárások során sem voltak nagyon gyakoriak, a magyar munkások, munkavállalók többsége ebben a formában sem igazán tudta érvényesíteni érdekeit az átalakulás során.

A társadalmi konfliktusok, illetve azok lehetőségei, három vonatkozásban váltak változó mértékben állandóvá a rendszerváltást követő évtizedek Magyarországon: egyrészt a válságos léthelyzetek - a munkanélküliség és az elszegényedés, szegénység - tömegesedése révén, másrészt a rendszerváltás társadalmi-gazdasági ára miatt kialakult kiábrándultság és részleges demokrácia-deficit formájában, harmadrészt a fokozódó mértékű előítéletesség és intolerancia vonatkozásában, aminek elsődleges célpontja a magyar cigányság. Az ezredfordulót követő években a társadalom ingerküszöbe is rendkívüli módon megemelkedett a gyűlöletkeltő, uszító kijelentésekkel szemben. A fentiek alapján pedig nem meglepő, hogy a friss kutatások szerint a szélsőjobboldali gondolkodás inherens részét képező tekintélyelvűség, előítéletesség, rendszerellenesség mára a társadalmi „közép” világnézetében is markánsan és kitapinthatóan jelen van.¹³ Mindebben szerepet játszik az is, hogy hiányzik a politikai szereplők közös fellépése, a szélsőségekkel szembeni politikai konszenzus. Az előítéletesség elsősorban nem a társadalmi-gazdasági struktúra jellemzőiből vezethető le, és nem is valamiféle determinisztikus történelmi folyamat eredménye. Nem jelenthető ki, hogy a kisebbségi csoportokkal szembeni intolerancia pusztán a „kispolgárság”, vagy a „rendszerváltás anyagi vesztesei” körében lenne népszerű, és hogy az előítéletesség fő oka gazdasági tényezőkben keresendő. A különböző kutatási adatok szerint az előítéletek elfogadása a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében is igen magas. Az előítéletek többsége eredetét tekintve szimbolikus természetű, tehát közösségteremtő szereppel bír, és szervesen kapcsolódik az azt hordozó közeg világnézeteinek egyéb elemeihez és fontos jelképeihez. A kedvezőtlen irányú gazdasági változásoknak is elsősorban az (volt) a szerepük, hogy erősítették az egyes társadalmi csoportok fogadókészségét arra, hogy a kisebbségi csoportokat jelöljék meg a problémák okaiként. Mindezeknek a tartós jelenléte és megoldatlansága azontúl, hogy magában hordozza a szociális és/vagy etnikai alapú konfliktusok kiéleződésének a lehetőségét, komoly kihívást jelent napjaink valamennyi magyar társadalmi csoportja számára.

VI./Összegzés helyett

Az 1989/90-es rendszerváltozás igen sokféle társadalmi változást indukált alapvetően megváltoztatta a társadalom működési mechanizmusait és a társadalmi integráció rendszerét. A foglalkozási viszonyok átalakulásának következtében, néhány év leforgása alatt tömeges társadalmi helyváltoztatásokra került sor, ami komoly egyéni és társadalmi áldozatokkal járt együtt s jelentős létszámú csoportok tagjai számára a korábbi relatív létbiztonság elvesztését jelentette. A társadalmi egyenlőtlenségek igen nagymértékűvé váltak, az elszegényedés, a foglalkoztatásból történő végleges kiszorulás következtében jelentős társadalmi csoportok váltak marginalizálttá, kirekesztetté. A késő Kádár-kori magyar társadalom a rendszerváltás után a különböző tőkefajták (pénz, vagyon, kulturális, kapcsolati) mentén rendeződött át és jelentős mértékűvé vált a differenciálódás és a társadalmi különbségek növekedése úgy, hogy a mentalitásban számos korábbi gondolkodás és viselkedésforma is átöröklődött.

¹³ Gimes Gergely-Juhász Attila-Kiss Kálmán-Krekó Péter-Somogyi Zoltán: *Láttelek 2008. Kutatási összefoglaló az előítéletesség és intolerancia hazai helyzetéről.* Budapest, 2008. Political Capital.